

Διεθνείς σχέσεις και *modus operandi*: Ηθική και διεθνές δίκαιο ή εθνικό συμφέρον; Η περίπτωση της Ελλάδας

Θανάσης Μπράβος*

Περίληψη

Ασχέτως εάν κάποιος δέχεται τη θεωρία του ιδεαλισμού ή του ρεαλισμού στις διεθνείς σχέσεις, παραμένει το γεγονός ότι το εθνικό συμφέρον πρέπει να καθορίζει την εξωτερική πολιτική ενός κράτους, χωρίς παράβλεψη βεβαίως των βασικών αρχών του διεθνούς δικαίου και της ηθικής.

Υπό την έννοια αυτή, και στην περίπτωση της Ελλάδας θα έπρεπε να υιοθετηθεί τελικά μια εξωτερική πολιτική που να είναι πρώτιστα σαφής, διαμορφούμενη και βασισμένη σε μακροπρόθεσμο προγραμματισμό, και υπό το πρίσμα πάντα της εξυπηρέτησης του εθνικού συμφέροντος και όχι «εργαλείο» προσωπικής πολιτικής στα χέρια του εκάστοτε πρωθυπουργού. Οι διαμορφωτές της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής πρέπει να μάθουν από το παράδειγμα της Τουρκίας και του Ισραήλ.

Εισαγωγή

Η ερώτηση στον τίτλο θα φάνταζε ίσως περιττή, εφόσον η απάντηση θεωρείται μάλλον απλή και δεδομένη. Τις τελευταίες δεκαετίες, όμως, καλά κρατεί η αντιπαράθεση αναφορικά με τις θεωρίες περί λειτουργίας της διεθνούς πολιτικής και των σχέσεων μεταξύ των παραγόντων του διεθνούς συστήματος¹. Οι θεωρίες του Ρεαλισμού και του Ιδεαλισμού² προσεγγίζουν και αναλύουν τα φαινόμενα που εμπίπτουν στο χώρο των Διεθνών Σχέσεων α-

* Ο Θανάσης Μπράβος είναι δρ σύγχρονης ιστορίας.

ναφερόμενες στην αρχή της ισχύος ως τον μοναδικό ρυθμιστή των πραγμάτων σε έναν άναρχο κόσμο, από τη μια μεριά, και στην αισιόδοξη άποψη, από την άλλη, για την εγκαθίδρυση και διατήρηση μια δίκαιης πολιτικής τάξης, εφόσον, αν και τα κράτη έχουν πάντα ως σκοπό τους τη μεγέθυνση των εθνικών κερδών, μπορούν να συνεργαστούν για την επίτευξη του κοινού καλού³.

Το ζήτημα, ωστόσο, δεν είναι εάν συμφωνούμε με τη μία ή την άλλη πρόταση, τη μία ή την άλλη θεωρία, αλλά τι γίνεται στην πράξη, στο πεδίο δηλαδή της εξωτερικής πολιτικής της χώρας μας, μιας και τα αυτονόητα μικρή σχέση φαίνεται να έχουν με την ελληνική εξωτερική πολιτική τις τελευταίες δεκαετίες. Υπό την έννοια αυτή, το παρόν άρθρο δεν θα εξαντληθεί στη συζήτηση περί του διλήμματος ηθικής ή μη στις διεθνείς σχέσεις, αν και θα προβεί σε μια σύντομη διερεύνηση των όρων ηθική και συμφέρον, αλλά το αν πρέπει η εξωτερική πολιτική μιας χώρας, όπως η Ελλάδα, να βαυκαλίζεται στο ότι μπορεί να πραγματοποιήσει τους σκοπούς της στηριζόμενη στο διεθνές δίκαιο ή στην προβολή και υπαγόρευση στους άλλους των δικαίων της μέσα από μια διαδικασία που ενδεχομένως με απόλυτα ηθικά κριτήρια θα μπορούσε να θεωρηθεί «ανήθικη».

Ηθική και συμφέρον

Ο τίτλος του άρθρου, πρώτα-πρώτα, οδηγεί αναπόφευκτα στη σύντομη διερεύνηση των όρων *ηθική* και *συμφέρον*. Είναι αλήθεια, βέβαια, ότι οι διεθνείς δρώντες, δηλαδή, κράτη και ομάδες κρατών, διεθνείς οργανισμοί, μη-κυβερνητικές οργανώσεις και άτομα, προσπαθούν καθημερινά να αποδείξουν ότι δρουν σύμφωνα με το διεθνές δίκαιο και τους καθολικά αποδεκτούς ηθικούς κανόνες⁴ – αν και η συμπεριφορά αυτή μάλλον πρέπει να ταυτιστεί με την περιώνυμη «διπλωματία του προοιμίου»⁵ ή την εύχαρη προσχώρηση σε κείμενα και συμφωνίες των οποίων η ασάφεια εξασφαλίζει την μη περαιτέρω δέσμευση των υπογραψάντων⁶. Η πληθώρα, μάλιστα, παραδειγμάτων ηθικής πρακτικής που συναντώνται καθημερινά στη διεθνή σκηνή θα οδηγούσαν, ενδεχομένως, στο αισιόδοξο συμπέρασμα ότι η ηθική σήμερα κερδίζει έδαφος⁷. Πόσο μάλλον που η παρουσία της στην πολιτική δεν δίνει τις κατευθύνσεις, παρά ορίζει μόνον το πλαίσιο για να ασκηθεί η τελευταία, αποτελώντας έτσι τη βάση για την εκτίμηση της εξωτερικής πολιτικής, κα-

θώς επίσης των κανόνων και των δομών της διεθνούς κοινότητας⁸.

Στη μεταψυχροπολεμική εποχή, ιδίως, με την κατάρρευση ουσιαστικά των συνόρων και την ολοένα εντονότερη προώθηση των δυτικών αξιών, θα φάνταζε πλήρες περιεχομένου το προαναφερθέν αισιόδοξο συμπέρασμα και λογικό να ισχύει, μιας και η ηθική συνίσταται ουσιαστικά στην έρευνα της ανθρωπιάς στη φύση μας και στην αναζήτηση της αξιοπρέπειας, ενώ καθορίζει το πλαίσιο της συνύπαρξης με τους άλλους που τους δεχόμαστε και μας δέχονται, που τους δίνουμε και μας δίνουν, προσδιορίζοντας έτσι εμάς τους ίδιους⁹. Υπάρχουν, μάλιστα, φωνές που ισχυρίζονται ότι η ηθική είναι περισσότερο σημαντική και ίσως πιο ουσιαστική από το εθνικό συμφέρον, εφόσον το τελευταίο δεν μπορεί να οριστεί επιδέξια, εάν δεν βασίζεται σε στοιχεία δικαιοσύνης και νομιμότητας¹⁰. Ή ότι το πεδίο των διεθνών σχέσεων περιλαμβάνει την ελευθερία δράσης επί τη βάσει ηθικής επιλογής, με αποτέλεσμα οι διεθνείς σχέσεις να γίνονται ένα περιβάλλον στο οποίο οι έννοιες της ευθύτητας και της συμπόνιας, της αξιοπρέπειας και της δικαιοσύνης όσο και της ευσπλαχνίας θα μπορούσαν να εφαρμοστούν για να αναμορφωθεί η παγκόσμια κοινότητα¹¹. Ωστόσο, οι σύγχρονοι ερευνητές διαπιστώνουν τη μείωση της αξίας της ανθρώπινης ζωής στην παγκόσμια πολιτική αρένα, καθώς και της ηθικής στην τελευταία, παραδεχόμενοι ότι, επειδή είναι πολύ δύσκολο να υπάρχει ηθική και στο σκοπό και στα μέσα και στα αποτελέσματα, θα πρέπει μάλλον να θεωρούμε δεδομένες τις «εκπτώσεις» σε αυτήν¹².

Από την άλλη μεριά, οι περισσότεροι ορισμοί της πολιτικής βασίζονται στην έννοια της ισχύος. Οι περισσότερες διεθνείς αλληλεπιδράσεις είναι πολιτικές ή έχουν σχέση με την πολιτική. Δεν είναι παράξενο, λοιπόν, που η ισχύς είναι το κυρίαρχο στοιχείο στις διεθνείς σχέσεις από τον Θουκυδίδη μέχρι σήμερα¹³. Αυτός είναι ο λόγος, άλλωστε, που ο Morgenthau αποφαίνεται σαφώς ότι «αυτό που βοηθά τον Ρεαλισμό να βρει το δρόμο του μέσα στο πεδίο της διεθνούς πολιτικής είναι η αντίληψη του συμφέροντος οριζόμενου στη βάση της ισχύος»¹⁴. Η τελευταία, δε, αποδεικνύεται το αποτελεσματικότερο όπλο του κράτους στη διεθνή αρένα, όπου διεξάγεται πάντα ένας ανηλεής αγώνας για την απόκτηση και διατήρησή της μέσα από τον πλούτο, τη στρατιωτική δύναμη, το μέγεθος και τον πληθυσμό¹⁵. Το κράτος, επομένως, σύμφωνα με τη θεωρία του Ρεαλισμού, είναι απαραίτητο για την εξασφάλιση των αξιών της ζωής. Μολοντί το ίδιο δεν αποτελεί πηγή αξιών, παραμένει ωστόσο η απολύτως αναγκαία προϋπόθεση για την εξασφάλισή τους. Η απάτηση, λοιπόν, στην άποψη που θέλει την ηθική απαραίτητο στοιχείο

της (εξωτερικής) πολιτικής είναι ότι, εάν δεν προστατευτεί η ασφάλεια του κράτους μέσω της ισχύος, δεν είναι δυνατό να εξασφαλιστούν οι συνθήκες που καθιστούν την ηθική ζωή, μέσα στην κοινωνία, δυνατή¹⁶. Αυτό που πρωτεύει είναι η διασφάλιση του εθνικού συμφέροντος, που συνίσταται στην εθνική ασφάλεια, την πολιτική ανεξαρτησία και την ευημερία του πληθυσμού. Γι' αυτό το λόγο η κυβέρνηση, που αποτελεί το μέσον και όχι την κύρια αξία, θέτει ως υπέρτατη υποχρέωσή της το εθνικό συμφέρον πέρα από τις ηθικές αξίες και τα κίνητρα των ατόμων που συναποτελούν την κοινωνία την οποία υπηρετεί· ως εκ τούτου, η προστασία των στοιχείων που συνιστούν το εθνικό συμφέρον τοποθετείται πάνω από οποιοδήποτε ηθικό έλεγχο και φραγμό¹⁷. Η άποψη, βέβαια, ότι η πολιτική είναι δραστηριότητα που δεν έχει σχέση με τις έννοιες του καλού και του κακού¹⁸, επικρίθηκε έντονα¹⁹. Ο αντίλογος, βέβαια, αντέταξε ότι ο Ρεαλισμός δεν απορρίπτει την ηθική. Διατείνεται, απλώς, ότι η ηθική στην πολιτική είναι διαφορετική από εκείνη των ατόμων· την ονομάζει *σύνεση*²⁰. Ο Morgenthau, πάντως, ο γνωστότερος αντιπρόσωπος του Ρεαλισμού τον 20ό αιώνα, έφτασε να μιλήσει για την ανάγκη παρουσίας της ηθικής στην πολιτική, διατυπώνοντας την άποψη «η ηθική δεν είναι απλώς ένα ακόμη παρακλάδι της ανθρωπίνης δραστηριότητας ... [αλλά] βρίσκεται στην κορυφή της, ορίζοντας την επιλογή των σκοπών και των μέσων και διαγράφοντας το πλαίσιο της νομιμότητας για κάθε πράξη. Αυτή η τελευταία λειτουργία είναι ιδιαίτερος σημαντική στο χώρο της πολιτικής»²¹.

Η διαφορά στην πράξη. Ο παράγοντας «ασφάλεια» και η δυσκολία καθορισμού του εθνικού συμφέροντος

Θα ήταν λάθος, ασφαλώς, να μη θέλουμε να επικρατεί ο πολιτικός ιδεαλισμός, ή τουλάχιστον να ισχύει αυτό που πρότεινε ο Kenneth Thompson, να δρας δηλαδή σύμφωνα με το συμφέρον σου, ακολουθώντας ταυτόχρονα τις καλύτερες ηθικές εναλλακτικές λύσεις· αυτό, άλλωστε, σημαίνει σοφία²².

Φαίνεται, εντούτοις, ότι τα πράγματα ακολουθούν διαφορετική πορεία, ήδη από την αρχαιότητα. Ο Θουκυδίδης, άλλωστε, θεμελιωτής του κλασικού ρεαλισμού, αναφερόμενος στα αίτια της σικελικής εκστρατείας²³, δεν δίστασε να πει τα πράγματα με το όνομά τους: αυτό που υπαγόρευσε στους Αθηναίους να πολεμήσουν ήταν το

συμφέρον, ο φόβος και η τιμή (δόξα)²⁴. Τα δύο πρώτα συνδέονται με το νόμο της ασφάλειας. Αλλά πέραν των Αθηναίων που ενήργησαν ιμπεριαλιστικά με γνώμονα το συμφέρον τους και μόνον²⁵, προβάλλουν σαφείς δύο θέσεις: α. οι διακρατικές σχέσεις υπακούουν μόνο σε αυτό τον κανόνα²⁶ και β. εάν οι εκφραστές της εξουσίας σε κάθε κράτος δεν τον λάβουν υπόψη, τότε δεν εισακούονται οι απόψεις τους και δεν ικανοποιούνται οι επιθυμίες τους²⁷.

Υπό την έννοια αυτή, σχετικά με την πρώτη θέση, ακόμη και στην περίπτωση της τρωικής εκστρατείας το συμφέρον μάλλον παρά ο εξαναγκασμός (εφόσον ο δυνατός πάντα άρχει επί του αδυνάτου) ή το δίκαιο και η ηθική υποχρέωση έπαιξαν ρόλο²⁸, ενώ αυτό αποδεικνύεται με σαφήνεια από τον Θουκυδίδη όταν αναφέρει ότι στον πελοποννησιακό πόλεμο, πόλεις από τις ίδιες φυλές βρέθηκαν σε αντίπαλα στρατόπεδα: ο πόλεμος δηλαδή έσπασε τους (πολύ ισχυρούς) φυλετικούς δεσμούς ή οι φυλετικοί δεσμοί δεν άντεξαν μπροστά στο συμφέρον²⁹. Κατά τον ίδιο τρόπο, η εργατική τάξη των κρατών της Κ.Δ. Ευρώπης έθεσε τελικά το εθνικό συμφέρον πάνω από την προτροπή της 2ης Σοσιαλιστικής Διεθνούς (Στουτγάρδη, 1907) αγνοώντας και υπερκεράζοντας την προτροπή της τελευταίας να μην παρασυρθούν οι λαοί στον πόλεμο των ιμπεριαλιστών ή να φροντίσουν έστω να τον σταματήσουν με ταυτόχρονη προσπάθεια ανατροπής του καπιταλιστικού κράτους³⁰.

Όσον αφορά δε τη δεύτερη θέση, η ακολουθούσα θουκυδίδεια καταγραφή είναι τα μέγιστα διαφωτιστική: όταν επιχειρηματολογούν οι Κερκυραίοι ενώπιον των Αθηναίων για να επιτύχουν τη βοήθειά τους εναντίον των Κορινθίων, τους πείθουν μόνον εφόσον τους αποδείξουν ότι η βοήθεια αυτή ανταποκρίνεται πρώτιστα στο συμφέρον τους: αντιθέτως, οι Κορίνθιοι δεν πετυχαίνουν να βρουν «ευήκοα ώτα» στα επιχειρήματά τους –παρότι ορθά– έναντι τόσο των Αθηναίων όσο και των Σπαρτιατών για το λόγο ότι δεν κατάφεραν να τα ταυτίσουν με τα συμφέροντα των συνομηλητών τους³¹.

Ο νόμος της ασφάλειας, λοιπόν, είναι που υπαγορεύει τη συμπεριφορά των κρατών, η οποία άλλωστε είναι ανάλογη του συμφέροντος και του φόβου: είναι τόσο σκληρή όσο μεγαλύτερο είναι το διακύβευμα³². Υπό την έννοια αυτή, ο αμερικανικός εμφύλιος πόλεμος, η στάση της Σοβιετικής Ένωσης έναντι των αποσχιστικών τάσεων όχι μόνο στο πλαίσιο των συνόρων της αλλά και στον ευρύτερο χώρο του συνασπισμού της³³, και η βίαιη συμπεριφορά της Σερβίας στην επιθυμία απομάκρυνσης από την ενιαία Γιουγκοσλαβία της Σλοβενίας, στην αρχή, και της Κροατίας και Βοσνίας-Ερζεγοβίνης κατόπιν, αποτελούν χαρακτηριστικά πα-

ραδείγματα.

Περί συμφέροντος, συνεπώς, ο λόγος με ό,τι αυτό συνεπάγεται στις διεθνείς –και όχι μόνον– σχέσεις. Τα πράγματα, ωστόσο, παύουν να είναι απλά όταν δεν υπάρχει σαφής αντίληψη περί του τι είναι ακριβώς εθνικό³⁴ συμφέρον. Όλοι, βέβαια, λένε πως ενεργούν πάντα με βάση αυτό³⁵. Οι αποφάσεις, όμως, που παίρνουν οι εκάστοτε πολιτικές ηγεσίες δεν είναι τίποτε άλλο από αυτό που εκείνες θεωρούν ότι υπηρετεί καλύτερα το συμφέρον της χώρας τους³⁶. Εξάλλου, η επιδίωξη του εθνικού συμφέροντος δε φαίνεται να είναι πάντα μια επιστημονική ή ιδεολογική διεργασία που καταλήγει σε μια ιδανική εξυπηρέτηση των αναγκών του έθνους· φαίνεται να είναι μάλλον το προϊόν συγκρουόμενων φιλοδοξιών, θελήσεων, αναγκών, κινήτρων, δεσμεύσεων, εξαρτήσεων και απαιτήσεων³⁷. Τα λόγια, άλλωστε, του Raymond Aron φαντάζουν διαφωτιστικά στο εν λόγω ζήτημα:

Ο πλουραλισμός των συγκεκριμένων αντικειμενικών στόχων και των τελικών αντικειμενικών σκοπών, δεν επιτρέπει τον ορθολογικό ορισμό του «εθνικού συμφέροντος», ακόμα και αν αυτό το τελευταίο δεν περιέχει μέσα του την ασάφεια που προσδίδει στο συλλογικό συμφέρον η οικονομική επιστήμη. Οι συλλογικότητες αποτελούνται από άτομα και ομάδες, που καθεμιά από αυτές έχει τους δικούς της αντικειμενικούς σκοπούς, επιδιώκει να μεγιστοποιήσει τους πλουτοπαραγωγικούς της πόρους, το μερίδιό της από το εθνικό εισόδημα ή τη θέση της μέσα στην κοινωνική ιεραρχία. Τα συμφέροντα των ατόμων ή των ομάδων αυτών, όπως εκδηλώνονται στη συμπεριφορά τους στην πράξη, δεν βρίσκονται σε μια αυθόρμητη συμφωνία μεταξύ τους, και ακόμη κι αν προστεθούν όλα μαζί δεν συνιστούν ένα γενικό συμφέρον³⁸.

Όταν αποδεικνύεται τόσο δύσκολο να συγκεραστούν τα επιμέρους συμφέροντα στο πλαίσιο του ενιαίου κράτους, ώστε να διαμορφωθεί ένα σώμα κοινών στόχων που θα αποτελούν τα επιμέρους στοιχεία, αλλά και το σύνολο του λεγόμενου εθνικού συμφέροντος, εφόσον το τελευταίο για την επιβολή του –τόσο στο εσωτερικό του κράτους όσο και στις σχέσεις του με τους άλλους κρατικούς σχηματισμούς– βασίζεται στον παράγοντα ισχύς, φαντάζει σαφές πόσο δυσχερής θα απέβαινε η αντιπαράθεση είτε η σύγκριση οποιουδήποτε άλλου μεγέθους με αυτό. Δεδομένων των παραπάνω, λοιπόν, η αναφορά από τον Θουκυδίδη της επίκλησης του δικαίου από τους Μηλίους (που αποτέλεσε τη βάση της επιχειρηματολογίας τους για να αποφύγουν τον εξανδραποδισμό και τελικά τον αφανισμό) και η επίδειξη απίστευτου κυνισμού³⁹ από

τους Αθηναίους (οι οποίοι απάντησαν ωμά ότι η τιμή και η δικαιοσύνη μπορεί να υπάρξει μόνο μεταξύ ίσων, καθιστώντας τις τελευταίες καθαρά εξάρτητα των σχέσεων ισχύος)⁴⁰, καθιστά ολοφάνερη την αρχή ότι κανείς δεν μπορεί να κερδίσει οτιδήποτε με την επίκληση του διεθνούς δικαίου⁴¹, αν δεν έχει τη δύναμη να επιβάλει την άποψή του ή τουλάχιστον, ταυτίζοντάς την με τον ισχυρό (ή κάποιον από αυτούς), να βρει υποστήριξη για την (μερική έστω) πραγματοποίηση των στόχων του.

Η πλημμυρική διαμόρφωση της ελληνικής πολιτικής απέναντι στην Τουρκία

Κατά τον ίδιο τρόπο, η Ελλάδα –ταλανιζόμενη από μια, πλήρη λεονταρισμών, Τουρκία, που επιδιώκει να καταστεί περιφερειακή υπερδύναμη (και ως ένα βαθμό μάλλον το έχει καταφέρει)⁴²– θα όφειλε να πράξει αναλόγως. Πρώτα-πρώτα, θα έπρεπε να αποφασίσει τι επιδιώκει και πώς θα το πετύχει εκμεταλλευόμενη στο έπακρο τους πόρους της, γιατί στη διεθνή πολιτική πρωτεύει ο καθορισμός του συμφέροντος και ύστερα η υπεράσπισή του⁴³. Υπό την έννοια αυτή, στόχος δεν θα έπρεπε να είναι μόνον η (με ορθό και αξιοκρατικό τρόπο) κινητοποίηση όλων των ελληνικών πόρων και ο σχηματισμός ευέλικτου και αξιόμαχου στρατεύματος (με τη χρησιμοποίηση στο μέγιστο οιοδήποτε και οτιδήποτε έχει σχέση με το έμπυχο δυναμικό και το άψυχο υλικό) ή έστω η προσπάθεια αναζήτησης της μεγαλύτερης δυνατής πολιτικής υποστήριξης στα διεθνή *fora*⁴⁴ (που καταλήγει μάλλον σε νεφελώδη αποτελέσματα), αλλά η άσκηση επιρροής στην πολιτική των ΗΠΑ, μιας και ως μέλος της Ευρωπαϊκής Ένωσης έχει τη δυνατότητα να επενεργεί στις αποφάσεις του δεύτερου σημαντικότερου πόλου ισχύος.

Για να κατορθώσει, ωστόσο, κάτι τέτοιο, θα έπρεπε πρώτα-πρώτα να έχει συνέχεια και βάθος στην εξωτερική της πολιτική⁴⁵, η οποία θα όφειλε να πάψει να είναι συναισθηματική⁴⁶ ή να βασίζεται –εν πολλοίς– σε αναφορές και υπενθύμιση του διεθνούς δικαίου, των διεθνών συνθηκών και του πρόσφατου ηρωικού παρελθόντος της καθώς και της προσφοράς της στην δυτική υπόθεση⁴⁷, αμελώντας να επιχειρήσει να αυξήσει το ειδικό πολιτικό-γεωστρατηγικό βάρος της⁴⁸, όχι μόνο τονίζοντας τα πλεονεκτήματά της, αλλά προβάλλοντας ταυτόχρονα τα μειονεκτήματά⁴⁹ της Τουρκίας και τα τρωτά σημεία της (ομολογουμένως) πλεονεκτικό-

τερης γεωπολιτικής θέσης της τελευταίας⁵⁰.

Τα παραπάνω, ομολογουμένως, θεωρούνται επιβεβλημένα, εφόσον, όπως αποδείχτηκε τουλάχιστον στην τελευταία τριακονταετία, τα εθνικά μας δίκαια αφήνουν παγερά αδιάφορους όλους, όταν τα συμφέροντά τους δεν εμπλέκονται άμεσα με τα δικά μας προβλήματα. Καταδείχτηκε, επιπλέον, ότι η υιοθέτηση πολιτικής εθνικών ιδιαιτεροτήτων που δεν αναζητεί προσεκτικά και συστηματικά διεθνή ερείσματα και δεν ανάγει τα «ιδιαιτέρα» προβλήματα σε «συλλογικά» όχι μόνον είναι αναποτελεσματική, αλλά και επικίνδυνη⁵¹. Η πεποίθηση, άλλωστε, των ελληνικών (και κυπριακών) κυβερνήσεων ότι η διπλωματία μόνη της –βασιζόμενη στο διεθνές δίκαιο και τον μεσολαβητικό ρόλο των ΗΠΑ, NATO ΚΑΙ ΟΗΕ– θα μετρίαζε την τουρκική επιθετικότητα και τα κέρδη της μετά το 1974, διέβρωσε την αξιοπιστία της ελληνικής αποτροπής⁵².

Από την άλλη μεριά, η Τουρκία δε φαίνεται να αντιμετωπίζει δίλημμα ως προς ποιο από τα δύο θα επιλέξει: το εθνικό συμφέρον, ασφαλώς, ακόμη και αν αυτό βρίσκεται σε (σκανδαλώδη) αντίθεση με το διεθνές δίκαιο. Το Κυπριακό, άλλωστε, (μετά και τις πρόσφατες εξελίξεις λόγω του σχεδίου Ανάν, αλλά και τη στάση της Άγκυρας έναντι της Κυπριακής Δημοκρατίας ενόψει των ενταξιακών διαπραγματεύσεων με την Ευρωπαϊκή Ένωση) αποτελεί το χαρακτηριστικότερο δείγμα γραφής της τουρκικής πολιτικής, με το οποίο αποδεικνύεται περίτρανα ότι δεν αρκεί να έχεις δίκιο, είναι απαραίτητο όμως να έχεις ισχυρούς υποστηρικτές. Θα ήταν λάθος, όμως, να μην επισημανθεί ότι τα κέρδη που απεκόμισε η τουρκική εξωτερική πολιτική ήταν αποτέλεσμα υπομονής και επιμονής, σταθερότητας και συνεργασίας και ασφαλώς καταβολής σημαντικών κεφαλαίων. Μετά το 1974 και την επιβολή του εμπάργκο πώλησης όπλων από το Κογκρέσο προς την Άγκυρα⁵³, έγινε αντιληπτό από τους Τούρκους ότι το ελληνικό και αρμενικό lobby αποτελούσαν απειλή για τα τουρκικά συμφέροντα και ότι ήταν ανάγκη να αποκτηθούν ερείσματα στα κέντρα αποφάσεων των ΗΠΑ. Ακολουθήθηκε, λοιπόν, μια συνεπής πολιτική, τα κέρδη της οποίας ξεπέρασαν το αρχικό στοίχημα (αντιστάθμιση δηλαδή της επιρροής του ελληνικού και αρμενικού lobby): το αρχικό βήμα ήταν η δημιουργία τουρκικού lobby –ουσιαστικά, κατασκεύασμα του τουρκικού κράτους– το οποίο δεν παρουσιάζει διαφωνίες στους κόλπους του, είναι σταθερό στους στόχους του και ως εκ τούτου εξαιρετικά αποτελεσματικό.

Περαιτέρω, έγινε κατορθωτό, μέσα σε 30 χρόνια, να εδραιωθεί για την Τουρκία στα αμερικανικά κέντρα αποφάσεων και τα ΜΜΕ η εικόνα της «κοσμικής και δημοκρατικής κοινωνίας», της «αξιόπιστης

και απαραίτητης συμμάχου» και «της μεγάλης αναδυόμενης αγοράς» παρά την πολιτική και οικονομική αστάθεια, την προκλητική καταπάτηση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και τη συχνή απόκλιση από τους στόχους της αμερικανικής εξωτερικής πολιτικής⁵⁴. Το πλαίσιο αυτής της έντονης δραστηριότητας συμπεριελάμβανε τη στρατολόγηση επιφανών Αμερικανών (πρώην διπλωματών, στρατιωτικών και μελών των μουσικών υπηρεσιών), τη χρηματοδότηση προγραμμάτων τουρκικών σπουδών και δημιουργία εδρών στα μεγαλύτερα πανεπιστήμια⁵⁵, την αναζήτηση βοήθειας σε μεγάλες εταιρείες δημοσίων σχέσεων σε συνδυασμό με στενή σχέση με τα ΜΜΕ, την εμπλοκή στη διαδικασία ανεύρεσης συμβούλων και προσφυγή στα think tanks, καθώς και την κινητοποίηση των αμερικανικών εταιρειών που δραστηριοποιούνται στην Τουρκία υπέρ των συμφερόντων της⁵⁶.

Ξεπερνώντας δε και τους θρησκευτικούς περιορισμούς, προχώρησε, το Φεβρουάριο 1996, σε υπογραφή συμφωνίας στρατιωτικής συνεργασίας με το Ισραήλ⁵⁷, η οποία προέβλεπε ανταλλαγή στρατιωτικών πληροφοριών, προσωπικού και τεχνολογίας, και βελτίωσε τη θέση της Άγκυρας στα αμερικανικά κέντρα αποφάσεων⁵⁸, όπου εκτός των άλλων φαίνεται ότι θα είχε να υπολογίζει και στη βοήθεια του εβραϊκού lobby⁵⁹.

Το ολοένα ογκούμενο πρόβλημα

Το πρόβλημα που αντιμετωπίζει η χώρα μας με την εξ ανατολών γείτονα⁶⁰ –και όχι μόνον– φαίνεται να βαίνει διαρκώς επιδεινούμενο. Φαίνεται δε να γίνεται ακόμη μεγαλύτερο από τον τρόπο με τον οποίο ασκήθηκε η ελληνική εξωτερική πολιτική –ιδιαίτερα στη δεκαετία του '90– εδραζόμενη μάλλον σε μία ειδυλλιακή εικόνα του διεθνούς συστήματος και εμφανίζουσα έντονα ρασιοναλιστικά στοιχεία⁶¹. Πέρα από τους λόγους⁶² που ώθησαν τους διαμορφωτές της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής να θεωρούν προσφορότερη τη στήριξη των εθνικών συμφερόντων στο Διεθνές Δίκαιο παρά στη διαμόρφωση ενός πλαισίου ισχύος, γεγονός παραμένει ότι η υιοθέτηση και εφαρμογή μιας τέτοιας εξωτερικής πολιτικής μαρτυρεί ελάχιστη σχέση με τη θεωρία των Διεθνών Σχέσεων και της στρατηγικής. Η αποδοχή δε της άποψης ότι η «μικρή» Ελλάδα δεν έχει άλλη επιλογή από το να συγκατατίθεται στη θέληση και τις επιλογές των ισχυρών, παραγνωρίζει την αλήθεια ότι ακόμη και οι μικρές δυνάμεις έχουν περιθώρια επιλογών

και στρατηγικών κινήσεων στο πλαίσιο του διεθνούς συστήματος⁶³ στην προσπάθειά τους να επιτύχουν σχετικά και όχι απόλυτα πλεονεκτήματα έναντι των αντιπάλων τους⁶⁴.

Με το δεδομένο, μάλιστα, ότι η ισότητα μεταξύ κρατών όσο και ατόμων αποδεικνύεται ουτοπία, μιας και το διεθνές δίκαιο, τελικά, λίγο βοηθάει στην υπόθεση της κυριαρχικής ισότητας⁶⁵, χρειάζεται ψύχραιμη αντιμετώπιση και προσπάθεια όχι τόσο παρακολούθησης των τουρκικών κινήσεων όσο ακύρωσής τους με αντίστοιχες δικές μας λιγότερο δαπανηρές, έχοντας πάντα κατά νου τη σχετική ισχύ της Τουρκίας σε σχέση με τις ανάγκες της⁶⁶.

Κάτι τέτοιο, άλλωστε, θα ήταν επιβεβλημένο, γιατί, εάν η κατάσταση αφεθεί ανεξέλεγκτη, τι θα γίνει, όταν η Τουρκία –αυξανόμενη πληθυσμιακά ακόμη περισσότερο– γιγαντωθεί⁶⁷ με ανάλογες συνέπειες στην οικονομία και στους εξοπλισμούς⁶⁸, καθώς και στον τρόπο που θα αντιμετωπίζεται από ΗΠΑ και Ευρωπαϊκή Ένωση η υπερμεγέθης αγορά της; Ασφαλώς, ο καλύτερος τρόπος για να αντιμετωπίσει κανείς μια τέτοια αναθεωρητική δύναμη, που δεν υπολογίζει το διεθνές δίκαιο και επιβουλεύεται κοντολογίς το μισό Αιγαίο, την Κύπρο και τη Θράκη, δεν θα ήταν η κατά μέτωπον σύγκρουση ούτε, βέβαια, η συνεχής υποχώρηση.

Απαραίτητη η επιρροή του αμερικανικού παράγοντα

Αυτό που απαιτείται, πρώτιστα –εφόσον καταβληθεί επιτέλους σοβαρή προσπάθεια για οικονομική ισχυροποίηση της χώρας⁶⁹– είναι να επηρεαστεί, πέρα και παράλληλα με την προβολή των θέσεών μας με βάση το Διεθνές Δίκαιο, ο διεθνής παράγοντας, ουσιαστικά δηλαδή οι ΗΠΑ. Τούτο κρίνεται τα μάλιστα απαραίτητο όχι μόνο γιατί οι τελευταίες ηγεμονεύουν στο παγκόσμιο σύστημα τα τελευταία χρόνια, λόγω της στρατιωτικής ισχύος και του οικονομικού δυναμισμού τους, αλλά και γιατί διακρίνονται από υπέρμετρη φιλοδοξία και ηγεμονικό πνεύμα, πράγμα που τις κάνει ιδιαίτερα επικίνδυνες⁷⁰, ενώ καθιστά επιβεβλημένη τη διασφάλιση της τόσο της κατανόησης όσο και της βοήθειάς τους.

Η δυνατότητα, ωστόσο, άσκησης επιρροής δεν έρχεται από τη μια μέρα στην άλλη και ούτε αναφέρεται μόνο στην εκάστοτε αμερικανική κυβέρνηση, που το μέγιστο όριο ζωής της είναι μόλις οκτώ χρόνια. Είναι αποτέλεσμα οικοδόμησης σχέσεων τόσο με το

Κογκρέσο⁷¹ όσο και τους λοιπούς παράγοντες που διαμορφώνουν την αμερικανική εξωτερική πολιτική, όπως τα πανεπιστήμια⁷², τις ομάδες πίεσης (*interest groups*), τα ΜΜΕ με τους σχολιαστές και τους ειδικούς τους⁷³, καθώς και το δίκτυο ινστιτούτων⁷⁴ –που ασχολούνται με τη μελέτη της διεθνούς πολιτικής και των διεθνών σχέσεων– γνωστών και ως *think tanks*⁷⁵ (δεξαμενές σκέψεις).

Υπό την έννοια αυτή, αποτελεί σίγουρα μεγάλη πρόκληση για κάθε τρίτο κράτος να διεισδύσει στα κέντρα αποφάσεων της μοναδικής υπερδύναμης. Απαραίτητη, εντούτοις, προϋπόθεση είναι να έχει αντιληφθεί ότι κάτι τέτοιο ισχύει και ότι η προώθηση του συμφέροντός του επιτυγχάνεται ευκολότερα μέσω της άσκησης επιρροής στους ποικίλους (προαναφερθέντες) παράγοντες διαμόρφωσης της αμερικανικής πολιτικής⁷⁶, η οποία βέβαια απαιτεί υπομονή και επιμονή, σταθερότητα και συνεργασία και ασφαλώς την καταβολή σημαντικών κεφαλαίων⁷⁷. Στην περίπτωση της χώρας μας, που την τελευταία τριακονταετία είναι φανερό πως υποχωρεί σε όλα τα μεγάλα ζητήματα, αυτός ο τρόπος δράσης φαίνεται ότι είναι άγνωστος ή τουλάχιστον όχι επαρκώς εφαρμοζόμενος ώστε να αποδώσει καρπούς. Απαιτείται, λοιπόν, οι ελληνικές κυβερνήσεις να μεταβάλουν τρόπο σκέψης και προσέγγισης της αμερικανικής υπερδύναμης, ώστε η χώρα να προλαμβάνει τις αρνητικές εξελίξεις και όχι να σπεύδει να τις αντιμετωπίζει δίκην πυροσβέστη⁷⁸. Επειδή έχει φανεί, δε, ότι μιλώντας τη *γλώσσα του Δικαίου* δεν επιτεύχθηκαν καθόλου όσα αναμένονταν, θα έπρεπε μάλλον να επιχειρηθεί η *γλώσσα της περιφερειακής σταθερότητας* και εκείνη της *ισχύος*⁷⁹. Ένας τέτοιος στόχος, άλλωστε, δεν θα συνιστούσε επιθετική πολιτική ούτε καν επίδειξη πυγμής, παρά μόνον προσπάθεια απαλλαγής από το σύνδρομο της εξάρτησης από τις κυριαρχούσες δυνάμεις που χαρακτηρίζει τις σχέσεις μας, ήδη από τα χρόνια της ανεξαρτησίας, και το οποίο μάλλον καλά κρατεί ακόμη⁸⁰. Εξάλλου, ο ισχυρισμός του πρεσβευτή της Μ. Βρετανίας στην Ελλάδα, Λάιονς, κατά τον 19ο αιώνα, ότι «... Η Ελλάς αληθώς ανεξάρτητος, είναι τι παράλογον. Η Ελλάς είναι ή ρωσική ή αγγλική και επειδή δεν δύναται να είναι ρωσική πρέπει να είναι αγγλική...»⁸¹, εξακολουθεί να καταδεικνύει ότι ανεξάρτητη εξωτερική πολιτική δεν μπορεί να ασκείται οσφυοκάμπτοντας ή με λιβανωτούς και επικλήσεις του διεθνούς δικαίου, αλλά μόνον με πειθώ και ανταλλάγματα. Σε τελική ανάλυση, η περιστασιακή προσφυγή στο Διεθνές Δίκαιο μπορεί να αποδεικνύεται χρήσιμο εργαλείο, παύει να ισχύει ωστόσο κάτι τέτοιο από τη στιγμή που η εξωτερική πολιτική ταυτίζεται αποκλειστικά με αυτό.

Συμπεράσματα

Η πρόταση διττή: γνωστή, αλλά καθόλου κοινότοπη: απλή, αλλά καθόλου εύκολη: (α) να εξισορροπηθεί το έλλειμμα εξωτερικής πολιτικής που μας διακρίνει με την καθιέρωση οργάνων και διαδικασιών για μακροχρόνιο σχεδιασμό⁸², στρατηγική ανάλυση, συστηματική παραγωγή και αξιολόγηση εναλλακτικών λύσεων πολιτικής⁸³. Μακρόπνοη, λοιπόν, εξωτερική πολιτική –σταθμισμένη και τεκμηριωμένη– με πλήρη συνείδηση των εξαιρετικά δύσκολων και αντιφατικών συνθηκών που καλείται να αντιμετωπίσει η χώρα, δίχως ωστόσο αυτό να προκύψει ως αντιγραφή κάποιων άλλων συστημάτων εξωτερικής πολιτικής που σχηματίστηκαν κάτω από ξένες για μας ιστορικές-πολιτικές συνθήκες⁸⁴ (β) να ακολουθηθεί «επιθετική» εξωτερική πολιτική ως προς τις ΗΠΑ και, εκμεταλλευόμενοι το ιδιότυπο πολιτικό σύστημα των τελευταίων –κυρίως τη δυνατότητα επιρροής που προσφέρουν τα think tanks– να καταβληθεί συνεχής και συνεπής προσπάθεια παγίωσης μιας συγκεκριμένης και θετικής εικόνας της χώρας στα αμερικανικά κέντρα αποφάσεων, διαδικασία φυσικά που απαιτεί διαρκή επένδυση χρόνου και χρήματος. Επιπλέον, όχι μόνο δεν πρέπει να παραγνωρίζεται, αλλά θα όφειλε να αποτελέσει αντικείμενο έντονου προβληματισμού αυτό που φαίνεται να ισχύει σήμερα για τις ΗΠΑ: στο παρόν πλαίσιο των διεθνών σχέσεων, το διεθνές δίκαιο δεν μπορεί να ικανοποιήσει την υπόσχεση περί ισότητας των κρατών, ενώ δεν ικανοποιεί ταυτόχρονα τις επιθυμίες της υπερδύναμης⁸⁵. Οπότε πρέπει να της αποδειχθεί ότι έχει ανάγκη τη χώρα, έτσι ώστε, τουλάχιστον, να πάψει να ασκεί μονομερώς πιέσεις σε βάρος της. Επιπλέον, το συμφέρον της επιβάλλει να επιδιώξει με κάθε τρόπο να αλλάξει, ή τουλάχιστον να αλλοιώσει, την άποψη που φαίνεται πως κυριαρχεί σήμερα στους διαδρόμους της εξουσίας στην Ουάσιγκτον για τους γείτονές μας, αναγνωρίζοντάς τους περιθώρια στη μελέτη και άσκηση της εξωτερικής τους πολιτικής: «Σαν πρώην αυτοκρατορική δύναμη, οι Τούρκοι είναι συνηθισμένοι να σκέφτονται με βάση την (υψηλή) στρατηγική και οι σύγχρονοι (Τούρκοι) στρατηγιστές εξετάζουν κατά τη χάραξη της εξωτερικής τους πολιτικής όλες τις υποθέσεις, πιθανές και απίθανες». Πολύ περισσότερο δε αυτό πρέπει να επιδιωχθεί, εφόσον επικρατεί η αντίληψη που θέλει την Τουρκία «κατ' εξοχήν κράτος-κλειδί», η οποία, ακολουθώντας πολυδιάστατη εξωτερική πολιτική, θεωρείται δικαιολογημένη να μην εκλαμβάνεται δεδομένη από τις ΗΠΑ, οι οποίες πρέπει να κερδίζουν στις περισσότερες περιπτώσεις τη συναίνεσή της με παροχή ανταλλαγμάτων⁸⁶.

Σε τελική ανάλυση, πρέπει να γίνει αντιληπτό ότι άλλο είναι να

προτάσεται το Διεθνές Δίκαιο ως ένα χρήσιμο εργαλείο και άλλο να ταυτίζεται η εξωτερική πολιτική με αυτό, γιατί, όπως είπε ο διπλωματικός συντάκτης της *Washington Post*, Murray Marder: η εσωτερική πολιτική σε τραυματίζει, αλλά η εξωτερική πολιτική μπορεί να σε σκοτώσει⁸⁷.

Σημειώσεις

1. Kal Raustiala and Anne-Marie Slaughter, «International Law, International Relations and Compliance», στο: Walter Carlsnaes, Thomas Risse, Beth A. Simmons (eds), *Handbook of international relations*, SAGE Publications, London, 2002, σελ. 538.

2. Ανάλυση των δύο θεωριών στον Κουσκουβέλη Ηλία, *Εισαγωγή στις Διεθνείς Σχέσεις*, εκδ. Ποιότητα, Αθήνα, 2004, σελ. 58-76.

3. Mark R. Amstutz, *International Ethics: Concepts, Theories, and Cases in Global Politics*, Rowman and Littlefield Publishers, Lanham, New York, Oxford, 1999, σελ. 61-62.

4. Μελακοπίδης Κώστας, *Υπάρχει ηθική στη διεθνή πολιτική: Εισαγωγή στη θεωρία και στην πράξη*, εκδ. Σιδέρης, Αθήνα, 2003, σελ. 19.

5. Roberto Toscano, «The ethics of modern diplomacy», στο: Coicaud Jean-Marc, Warner Daniel (eds), *Ethics and International Affairs: Extent and Limits*, United Nations University Press, 2001, σελ. 59· πρβλ. Kenneth W. Thompson, «The Limits of Principle in International Politics: Necessity and the New Balance of Power», *The Journal of Politics*, vol. 20, no 3, August 1958, σελ. 446.

6. George F. Kennan, «Morality and Foreign Policy», *Foreign Affairs*, vol. 64, iss. 002, Winter 1985-1986, σελ. 207.

7. Μελακοπίδης Κώστας, *όπ. παρ.*, σελ. 18· Η D. Jones υποστηρίζει ότι η ηθική θεώρηση είναι ένα από τα πιο σημαντικά στοιχεία του σύγχρονου διεθνούς δικαίου. Dorothy V. Jones, «The declaratory tradition in modern international law», στο: Terry Nardin, David R. Mapel (eds), *Traditions of International Ethics*, Cambridge University Press, Cambridge, 1992, σελ. 58.

8. Mark R. Amstutz, *όπ. παρ.*, σελ. 12.

9. Coicaud Jean-Marc, «Warner Daniel, Introduction: "Reflections on the extent and limits of contemporary international ethics"», στο: Coicaud Jean-Marc, Warner Daniel, *όπ. παρ.*, σελ. 1-2· Kenneth W. Thompson, *όπ. παρ.*, σελ. 464.

10. Richard Ned Lebow, *The Tragic Vision of Politics: Ethics, Interests, and Orders*, Cambridge University Press, Cambridge, 2003, σελ. 16.

11. David Halloran Lumsdaine, *Moral Vision in International Politics: The Foreign Aid Regime, 1949-1989*, Princeton University Press, Princeton, 1993, σελ. 287.

12. Mark R. Amstutz, *όπ. παρ.*, σελ. 13, 62.

13. David Baldwin, «Power and International Relations», στο: Walter Carlsnaes, Thomas Risse, Beth A. Simmons, *όπ. παρ.*, σελ. 177.

14. Hans J. Morgenthau, *Politics Among Nations: The Struggle for Power and Peace*, Alfred A. Knopf, New York, 1993, σελ. 5.

15. Michael Byers, *Custom, Power, and the Power of Rules: International Relations and Customary International Law*, Cambridge University Press, Cambridge, 1999, σελ. 21.

16. Richard Ned Lebow, *όπ. παρ.*, σελ. 16· Jack Donnelly, «Twentieth-century Realism», στο: Terry Nardin, David R. Mapel, *όπ. παρ.*, σελ. 92· Kenneth W. Thompson, *όπ. παρ.*, σελ. 462.

17. George F. Kennan, *όπ. παρ.*, σελ. 206.

18. *Όπ. παρ.*

19. Mark R. Amstutz, *όπ. παρ.*, σελ. 6-7.

20. *Όπ. παρ.*, σελ. 53· Jack Donnelly, *όπ. παρ.*, σελ. 95-96, 99.

21. Hans J. Morgenthau, *Politics in the Twentieth Century*, vol. 1, The Decline of Democratic Politics, Chicago University Press, Chicago, σελ. 326.

22. Kenneth W. Thompson, *όπ. παρ.*, σελ. 467.

23. Η πραγματική αιτία της εκστρατείας ήταν η επιθυμία τους να την κατακτήσουν ολόκληρη (την Σικελία), ήθελαν όμως, ταυτόχρονα, να 'χουν και κάποιο πρόσχημα, όπως ότι πηγαίνουν να βοηθήσουν τους ομοφύλους τους και τους συμμάχους τους εκεί. *Θουκυδίδη Ιστορία*, ΣΤ', 6,1. Είναι φανερό, πάντως, ότι δεν παραλείπει να τονίσει πως, για πρακτικούς τουλάχιστον λόγους –ή σκοπιμότητας, κατά μία άλλη εκδοχή– η εξωτερική πολιτική έπρεπε να συμβαδίζει με τις ηθικές σταθερές της εποχής του, κάτι που ισχύει στον κλασικό ρεαλισμό, όπως τουλάχιστον εκφράστηκε, εκτός του Θουκυδίδη, από τον Carl von Clausewitz και τον Hans J. Morgenthau. Richard Ned Lebow, *όπ. παρ.*, σελ. 16.

24. *Θουκυδίδη Ιστορία*, Α', 76,2.

25. Romilly De, Jacqueline, *Η οικοδόμηση της αλήθειας στο Θουκυδίδη*, εκδ. Παπαδήμας, Αθήνα, 1994, σελ. 27-28.

26. «Για μια πολιτεία που ασκεί ηγεμονία, τίποτε δεν είναι παράλογο αν είναι συμφέρον», *Θουκυδίδη Ιστορία*, Ζ' 85· Bagby Laurie M. Johnson, «The Use and Abuse of Thucydides in International Relations», *International Organization* 48 (1), σελ. 134· Ανάλυση περί το εθνικό συμφέρον στην άσκηση εξωτερικής πολιτικής, όπως διατυπώθηκε στη θεωρία του κλασικού ρεαλισμού, στον Κουσκουβέλη Ηλία, *όπ. παρ.*, σελ. 58-63.

27. Πλατιάς Αθανάσιος, *Το νέο διεθνές σύστημα. Ρεαλιστική προσέγγιση διεθνών σχέσεων*, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα, 1995, σελ. 30.

28. *Θουκυδίδη Ιστορία*, Α' 9,1· Romilly De Jacqueline, *όπ. παρ.*, σελ. 37-38, 41.

29. *Θουκυδίδη Ιστορία*, Ζ' 57,5-10.

30. Κονδύλη Παναγιώτη, *Θεωρία του Πολέμου*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 2^η 1998, 404-405· σελ. Thomson David, *Europe since Napoleon*, Longman, London, 2^η 1962, σελ. 364, 388-390, 394-395.

31. *Θουκυδίδη Ιστορία*, Α' 36, 40-43, 68-71· Πλατιάς Αθανάσιος, *Διεθνείς σχέσεις*, σελ. 36-39· πρβλ. Θεοδωρόπουλος Βύρων, *Θουκυδίδης επίκαιρος*,

εκδ. Ι. Σιδέρης, Αθήνα, 1998, σελ. 70-71.

32. Η «φυσική» ένταξη της Μυτιλήνης, που διέθετε στόλο και οχυρώσεις, στην αθηναϊκή αυτοκρατορία, και το γεγονός ότι θα αποτελούσε μάλλον χειρίστο παράδειγμα στους κόλπους της τελευταίας όσον αφορά τη νομιμοφροσύνη των υπολοίπων συμμάχων, αλλά και για την είσπραξη των απαραίτητων –για τη συνέχιση ηγεμονικής πολιτικής από τη μεριά της Αθήνας– φόρων, επέβαλε την αμεσότητα της αντίδρασης και τον έντονο προβληματισμό των Αθηναίων για το είδος της τιμωρίας που θα έπρεπε να επιβληθεί στους Μυτιληναίους για την αποστασία τους. Romilly De Jacqueline, *Ο Θουκυδίδης και ο αθηναϊκός ιμπεριαλισμός*, εκδ. Παπαδήμας, Αθήνα, 2000, σελ. 218-219 (υποσημείωση 3).

33. Η Σοβιετική Ένωση δεν άλλαξε καθόλου την πολιτική της από εκείνη της τσαρικής Ρωσίας όσον αφορά τη δημιουργία μιας όσο το δυνατό μεγαλύτερης ζώνης ασφαλείας γύρω από την τεράστια περιφέρειά της· ένα *cordon sanitaire*. Kissinger Henry, *Διπλωματία*, εκδ. Νέα Αθήνα, Σύνορα, 1995, σελ. 441, 444.

34. Ο Hugh Seton Watson θεωρεί ότι ο όρος εθνικός θα έπρεπε μάλλον να αντικατασταθεί από τις έννοιες κρατικός ή κυβερνητικός, μιας και δεν είναι το σύνολο του έθνους που επιδιώκει το συμφέρον του μέσα από την άσκηση της εξωτερικής πολιτικής, αλλά η κυβέρνηση με τις (αναμφισβήτητες) δεσμεύσεις και εξαρτήσεις της τόσο σε συλλογικό επίπεδο όσο και σε προσωπικό των ατόμων που την συναποτελούν. Κουλουμπής Θεόδωρος, *Διεθνείς σχέσεις. Εξουσία και Δικαιοσύνη*, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα, 1995, σελ. 122.

35. Αν και οι πρόεδροι των ΗΠΑ ισχυρίζονται πως οι αποφάσεις τους, που έχουν σχέση με το εθνικό συμφέρον, παίρνονται χωρίς να ληφθεί υπόψη κανένα είδος πίεσης, δε διαφεύγει της προσοχής της κοινής γνώμης ότι –ακόμη και σε κρίσεις– η αντίδρασή της συμβάλλει στη διαμόρφωση των επιλογών τους, όπως άλλωστε συμβαίνει στη θεώρησή τους εφ' όλων των σημαντικών ζητημάτων εξωτερικής και οικονομικής πολιτικής. Επιπλέον, μελέτες στην ίδια χώρα έδειξαν ότι οι πρόεδροι δε διστάζουν να δίνουν υποκειμενική διάσταση σε εσωτερικά πολιτικά ζητήματα και να τοποθετούν το εκλογικό τους συμφέρον πάνω από το εθνικό. Powlick J. Philip, Katz Z. Andrew, «Defining the American Public Opinion/Foreign Policy Nexus», *Mershon International Studies* 42, 1998, σελ. 45-46, 47.

36. Κουλουμπής Θεόδωρος, *όπ. παρ.*, σελ. 119, 121.

37. Για το πώς ό,τι ορίζεται ως ζωτικό εθνικό συμφέρον είναι συνάρτηση όποιων βρίσκονται στην εξουσία βλ. τα παραδείγματα της Πορτογαλίας και των ΗΠΑ στα μέσα της δεκαετίας του '70 στον Κουλουμπή Θεόδωρο, *όπ. παρ.*, σελ. 219-220.

38. Raymond Aron, *Peace and War: A Theory of International Relations*, Doubleday, New York, 1966, σελ. 91-92, όπως αναφέρεται στον Κουλουμπή Θεόδωρο, *όπ. παρ.*, σελ. 145.

39. Παλαιότερα, ωστόσο, η Αθήνα του Περικλή, αν και ήρχε ιμπεριαλιστικά, δε φαινόταν να ξεχνά τον σεβασμό στις αξίες της δικαιοσύνης και

της ανδρείας. Romilly De Jacqueline, *Αθηναϊκός ιμπεριαλισμός*, σελ. 399.

40. *Θουκυδίδη Ιστορία*, Ε' 85-111· Bagby Laurie M. Johnson, *οπ. παρ.*, σελ. 146-147.

41. Το Κυπριακό, σίγουρα, θα μπορούσε να αποτελέσει το καλύτερο παράδειγμα. Από το 1974 έχουν υπάρξει τόσα ψηφίσματα του ΟΗΕ που καταδίκασαν τη μονομερή στρατιωτική δράση εναντίον της κυπριακής δημοκρατίας (δηλαδή καταδίκη της Τουρκίας) και ζητούσαν την ταχεία αποχώρηση όλων των ξένων ενόπλων δυνάμεων από το νησί, καθώς και των εποίκων που ποτέ δεν είχαν τη νόμιμη κυπριακή υπηκοότητα. Εντούτοις, δεν πρόκειται να γίνει τίποτε, εφόσον η Τουρκία δεν προβεί στις αναγκαίες κινήσεις για την τελική διευθέτηση. Ιωάννου Ξ. Μίκη, *Το Κυπριακό μέσα από νομικά έγγραφα και τα ψηφίσματα του ΟΗΕ 1960-1990*, Λευκωσία, 1991, σελ. 57-103· Calvocoressi Peter, *Διεθνής πολιτική 1945-2000*, εκδ. Κ. Τουρίκης, Αθήνα, 2004, σελ. 540-541· Τζήμητρας Χάρης, «Διεθνές δίκαιο και σύγχρονη ελληνική εξωτερική πολιτική», στο: Ι. Τσάκωνας (επιμ.), *Σύγχρονη ελληνική εξωτερική πολιτική*, τόμ. 1, εκδ. Ι. Σιδέρης, Αθήνα, 2003, σελ. 67.

42. Ήφαιστος Παναγιώτης, Πλατιάς Αθανάσιος, *Ελληνική αποτρεπτική πολιτική*, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα, 1992, σελ. 163-166.

43. Finnemore Martha, *National Interests in International Society*, Cornell University Press, New York, 1996, ix.

44. Λυμπέρης Χρήστος, *Ελληνική αμυντική στρατηγική*, εκδ. Αιχμή, Αθήνα, 1993, σελ. 61-65.

45. Αυτό, βέβαια, θα μπορούσε να επιτευχθεί, εάν εξασφαλιζόταν συναίνεση μεταξύ των πολιτικών κομμάτων όχι όμως μόνον σε επίπεδο δημόσιας διακήρυξης, αλλά σε εξορκισμό του φάσματος του πολιτικού κόστους από όλους ως παράγοντα διαμόρφωσης της στάσης τους. Μόνον εάν η εξωτερική πολιτική έπαυε να αποτελεί εργαλείο κομματικής αντιπαράθεσης θα ήταν δυνατό να υπάρξει «μακροπρόθεσμη», «ενεργητική» ή «επιθετική» εξωτερική πολιτική. Θεοδωρόπουλος Βύρων, Λαγάκος Ευστάθιος, Παπούλιας Γεώργιος, Τζούνης Ιωάννης, *Σκέψεις και προβληματισμοί για την εξωτερική μας πολιτική*, εκδ. Ι. Σιδέρης, Αθήνα, 1995, σελ. 90-91· Η. Κουσκουβέλης, «Περί εξωτερικής πολιτικής», *Φιλελεύθερη Έμφαση*, τεύχ. 16, Ιούλιος - Αύγουστος - Σεπτέμβριος 2003, σελ. 108· πρβλ. Βερέμης Θάνος, Κουλουμπής Θεόδωρος, *Ελληνική εξωτερική πολιτική: Προοπτικές και προβληματισμοί*, εκδ. Ι. Σιδέρης, Αθήνα, 1994, σελ. 9· Κασσίμης Θεόδωρος, Καλλιώρας Ηλίας, «Σχόλια επί της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής», στο: Κανελλόπουλος Αχιλλέας, Φραγκονικολόπουλος Χρήστος (επιμ.), *Το παρόν και το μέλλον της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής*, εκδ. Ι. Σιδέρης, Αθήνα, 1995, σελ. 122-123, 158-159, 162· Για τις αδυναμίες του συστήματος της εξωτερικής μας πολιτικής βλ. Στοφορόπουλος Χ. Θέμος, Μακροδημήτρης Π.Σ. Αντώνης, *Το σύστημα της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής. Η θεσμική διάσταση*, εκδ. Ι. Σιδέρης, Αθήνα, 1997, σελ. 31-37· πρβλ. Πλατιάς Α., «Ο σχεδιασμός της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής», στο: Κώνστας Δ., Τσάκωνας Π. (επιμ.), *Ελληνική εξωτερική πολιτική: Εσωτερικές και διεθνείς παράμετροι*, εκδ. Οδυσσεάς, Αθήνα, 1994, σελ. 156-158.

46. Θα επιβαλλόταν ίσως, να προσεχθεί ιδιαίτερος η άποψη του Henry

Kissinger γι' αυτούς που χαράσσουν πολιτική: πρέπει να έχουν φαντασία και να είναι ευέλικτοι, να έχουν οξυμμένη αίσθηση του κατάλληλου χρόνου, αλλά και «ένστικτο φονιά», να είναι πανούργοι και προπάντων υπομονετικοί. Kissinger Henry, *Necessity for Choice: Prospects of American Foreign Policy*, Harper and Row, New York, 1961, σελ. 47, όπως αναφέρεται στον Κουλουμπή Θεόδωρο, *όπ. παρ.*, σελ. 213· Από την άλλη πλευρά, το έλλειμμα θεσμικών δομών (κυρίως μέσα στο υπουργείο Εξωτερικών), η περιθωριοποίηση της διπλωματικής υπηρεσίας από την πολιτική ηγεσία του υπουργείου (τουλάχιστον στην τελευταία 30ετία) και η άσκηση –εν πολλοίς– προσωπικής πολιτικής εκ μέρους του Α. Παπανδρέου, συνοδευόμενη από λεκτικές διατυπώσεις που ενοχλούσαν ιδιαίτερα στις ΗΠΑ, έδωσε λίγο-πολύ προσωπική χροιά στην εξωτερική πολιτική της χώρας και λίγο βοήθησε στην προώθηση των συμφερόντων της. Ιωακειμίδης Κ. Παναγιώτης, «Το μοντέλο σχεδιασμού εξωτερικής πολιτικής στην Ελλάδα: πρόσωπα έναντι θεσμών, στο Ι. Τσάκωνας, *όπ. παρ.*, σελ. 99-115· Κώνστας Δημήτρης, *Για την εξωτερική πολιτική*, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα, 1989, σελ. 154.

47. Κρανιδιώτης Γιάννος, *Η ελληνική εξωτερική πολιτική. Σκέψεις και προβληματισμοί στο κατώφλι του 20ού αιώνα*, εκδ. Ι. Σιδέρης, Αθήνα, 1999, σελ. 38· Βερέμης Θάνος, Κουλουμπής Θεόδωρος, *Ελληνική εξωτερική πολιτική. Διλήμματα μιας νέας εποχής*, εκδ. Ι. Σιδέρης, Αθήνα, 21997, σελ. 13-14.

48. Βερέμης Θάνος, Κουλουμπής Θεόδωρος, *όπ. παρ.*, σελ. 14· Κονδύλης Παναγιώτης, *Πλανητική πολιτική μετά τον ψυχρό πόλεμο*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 1992, σελ. 155-179.

49. Lesser O. Ian, *Turkey, Greece and the U.S. in a Changing Strategic Environment: Testimony before the House International Relations Committee, Subcommittee on Europe*, RAND, Santa Monica, Ιούνιος 2001, σελ. 2-3. Θα επιβαλλόταν, άλλωστε, να τονίζεται emphatically η τάση της Τουρκίας να ακολουθεί καιροσκοπική πολιτική μη τηρώντας συμφωνίες και υπογραφές, όπως τουλάχιστον απέδειξε για τα χρόνια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου ο Frank G. Weber, (*Ο Επιτήδειος Ουδέτερος*, εκδ. Θετίλη, Αθήνα, 21983), προκειμένου να προβληθεί έτσι η αξία της εντιμότητας και της φερεγγυότητας που χαρακτηρίζει τη χώρα μας στην εκπλήρωση των υποχρεώσεων που αναλαμβάνει. Είναι προφανές ότι στόχος θα ήταν η προβολή της σπουδαιότητας της στάσης αυτής τόσο για τη συνοχή της συμμαχίας όσο και για την περιφερειακή σταθερότητα. Για τα προβλήματα που δημιουργεί ένας διπλωμάτης ή ακόμη και ένα κράτος, όταν υπαναχωρεί από τις δεσμεύσεις του και την άποψη περί τιμής που διετύπωσε ο W. Churchill, βλ. Kenneth W. Thompson, *όπ. παρ.*, σελ. 466.

50. Ήφαιστος Παναγιώτης, Πλατιάς Αθανάσιος, *όπ. παρ.*, σελ. 26-28· Zakheim S. Dov, «America's Leadership Role in the Twenty-First Century: Staying in Front in the Middle East», στο: Weinrod W. Bruce, Dobriansky J. Paula (eds), *U.S. International Leadership in the 21st Century*, The Potomac Foundation, Virginia, 2000, σελ. 43· Lesser O. Ian, «Policy Toward Greece and Turkey» (Discussion Paper), στο: *Taking Charge: A Bi-Partisan Report to the President-Elect on Foreign Policy and National Security*, RAND, Santa

Monica, 2001, σελ. 70.

51. Κώνστας, Δημήτρης, *όπ. παρ.*, σελ. 36.

52. Arvanitoropoulos Constanine, «Greek Defense Policy and the Doctrine of Extended Deterrence», στο: Theophanous and Coufoudakis (eds), *Security and Cooperation in the Eastern Mediterranean*, Intercollege Press, Nicosia, 1997, σελ. 157.

53. Μετά την αλγεινότατη αίσθηση που προκάλεσε η επιστολή Τζόνσον το 1964 και την κατανόηση του γεγονότος ότι δεν ήταν δυνατό να θεωρούν δεδομένη την αμερικανική υποστήριξη, το εμπάργκο του 1975-1978, επενεργώντας σωρευτικά, ώθησε τους Τούρκους ιθύνοντες να αποφασίσουν –χωρίς να διακόψουν τις σχέσεις της χώρας τους με τον δυτικό κόσμο– να προβάλουν τις δυνατότητές της ως μιας περιφερειακής δύναμης με κύρος. Billion Dilier, «Η εξωτερική πολιτική της Τουρκίας: Νέα προοπτική και νέα δεδομένα», στο Βερέμης Θάνος, Ντόκος Θάνος Π., *Η σύγχρονη Τουρκία: πολιτικό σύστημα, οικονομία και εξωτερική πολιτική*, εκδ. Παπαζήσης, Ελληνικό Ίδρυμα Ευρωπαϊκής και Εξωτερικής Πολιτικής, Αθήνα, 2002, σελ. 285.

54. Χαρακτηριστικό παράδειγμα πρόσφατης σύγκρουσης συμφερόντων η άρνηση της Τουρκίας να επιτρέψει στις αμερικανικές δυνάμεις να δημιουργήσουν βόρειο μέτωπο κατά την εισβολή στο Ιράκ του Σαντάμ Χουσεΐν, όπως και τα ιδιαίτερος αρνητικά αντανακλαστικά της Άγκυρας λόγω ευνοϊκής στάσης της Ουάσιγκτον έναντι των Κούρδων και του διαφαινόμενου προβλήματος με τα πετρέλαια του Κιρκούκ-Μοσούλης. *Turkey's Strategic Future: A US Perspective* (by Henri J. Barkey, Lehigh University), prepared for the Centre for European Policy Studies (CEPS)/International Institute for Strategic Studies (IISS) European Security Forum, Brussels, 12 May 2003. *To Βήμα*, 27-3-2005, όπου φιλοξενείται άρθρο του Eric Leser με τίτλο «ΗΠΑ Ξέμειναν ... από στρατιώτες»: Aktan Gündüz, «Turkish-US Relations», *Turkish Daily News*, 9/10-2-2005. Mehmet Ali Birand, *Turkish Daily News*, 25-2-2005. *The New Anatolian*, 11-3-2005. *Milliyet*, 15-3-2005.

55. Πλήρης ανάλυση της τουρκικής προσπάθειας να εδραιώσει τη θέση της στα αμερικανικά πανεπιστήμια, σε συνδυασμό με τα μέσα και τις μεθόδους που χρησιμοποίησε, γίνεται στον Sp. Vryonis, *The Turkish State and History. Clio Meets the Grey Wolf*, IMXA, Thessaloniki, 1991, σελ. 89-131.

56. Hrair R. Dekmejian, Angelos Themelis, *Ethnic Lobbies in U.S. Foreign Policy. A Comparative Analysis of the Jewish, Greek, Armenian and Turkish Lobbies*, Ινστιτούτο Διεθνών Σχέσεων, Αθήνα, 1997) σελ. 38, 40-46, 52.

57. Για την ισραηλοτουρκική σύμπραξη βλ. Βιβή Κεφαλά, «Η ελληνική εξωτερική πολιτική στη Μέση Ανατολή: 1990-2002», στο: Τσάκωνας Ι. Παναγιώτης, *όπ. παρ.*, τόμ. 2, σελ. 678. Robins, Philip, *Στρατός και διπλωματία: η τουρκική εξωτερική πολιτική από την έναρξη του ψυχρού πολέμου*, εκδ. Σύγχρονοι Ορίζοντες, Αθήνα, 2004, σελ. 127-129, 286, 289, 293-294, 311-312. Αθανασοπούλου Εκάβη, «Σχέσεις Τουρκίας-Ισραήλ στη δεκαετία του '90: παράμετροι και επιδιωκόμενα οφέλη», στο: Βερέμης Θάνος, Ντόκος Θάνος Π., *όπ. παρ.*, σελ. 505-522, όπου τονίζεται ότι η εν λόγω συμφωνία έγινε με τη συναίνεση του Πενταγώνου και όχι του State Department το ο-

ποίο την αποδέχτηκε κατόπιν, Inbar Efraim, «Ο στρατηγικός συνδυαστικός κρίκος στην πολιτική συνεργασία Ισραήλ-Τουρκίας», στο: Βερέμης Θάνος, Ντόκος Θάνος Π., *όπ. παρ.*, σελ. 525-540, 543-544· Μούρτος, Γιώργος Α., *Τουρκία-Ισραήλ και η έκλειψη της Ελλάδας από τον φυσικό της χώρο*, εκδ. Επικοινωνίες, Αθήνα, 1999, σελ. 51-56· S.F. Larrabee, Ian O. Lesser, *Turkish Foreign Policy in an Age of Uncertainty*, RAND, Santa Monica, 2003, σελ. 90, 140-142, όπου εκτός των άλλων γίνεται λόγος για σχέδια περί εξαγωγής σημαντικών ποσοτήτων νερού του ποταμού Manavgat στο Ισραήλ, σελ. 140.

58. Ευρυβιάδης Μάριος, «Η πρόσφατη συμφωνία Τουρκίας-Ισραήλ: Πολιτικο-στρατιωτική και σημασία και επιπτώσεις», *Τετράδια, Άνοιξη - Χειμώνας 1996*, σελ. 31-42.

59. Ambrosio Thomas, «Entangling Alliances: The Turkish-Israeli Lobbying Partnership and Its Unintended Consequences», στο: Ambrosio Thomas (ed.), *Ethnic Identity Groups and U.S. Foreign Policy*, Praeger, Connecticut, London, 2002, σελ. 146-147, 149.

60. Για τον παραγμένο βαλκανικό περίγυρο, όπου η σταθερότητα καρκινοβατεί, ο εκδημοκρατισμός καθυστερεί, τα οικονομικά προβλήματα γιγαντώνονται και τα αλυτρωτικά κηρύγματα γίνονται ολοένα εντονότερα, με αποδέκτη και την Ελλάδα, βλ. Η. Κουσκουβέλης, «Southeast Europe: The quest for democracy and the need for more Europe», στο: C. Anvanitoropoulos, K. Botsiou (eds), *Democracy, Security and Economic Development in Southeast Europe*, εκδ. Ι. Σιδέρης, Αθήνα, 2002, σελ. 33-40, καθώς και στου ίδιου, «Εδώ είναι Βαλκάνια...», *Φιλελεύθερη Έμφαση*, τεύχ. 10, Χειμώνας 2001-2002, σελ. 188-201.

61. Στη διεθνή θεωρία η διάκριση σχετικά με τη σκέψη των πολιτικών για τις διεθνείς σχέσεις και την τοποθέτησή τους περί εξωτερικής πολιτικής γίνεται ανάμεσα στους Ρεαλιστές, τους Ρασιοναλιστές και τους Επαναστατικούς. Οι δεύτεροι, δίνουν έμφαση στις διεθνείς και θεσμοθετημένες διπλωματικές και εμπορικές συναλλαγές. Αντίθετα από τους Ρεαλιστές, πρεσβεύουν ότι η ειρήνη είναι ο κανόνας, ενώ ο πόλεμος η εξαίρεση, ένα αναγκαίο κακό το οποίο πρέπει κατά το δυνατόν να ελαχιστοποιηθεί. Για την παραπάνω διάκριση στη διεθνή θεωρία βλ. Martin Wight, *Διεθνής θεωρία. Τα τρία ρεύματα σκέψης*, εκδ. Ποιότητα, Αθήνα, 1998 και ιδιαίτερα για τους Ρασιοναλιστές στον ίδιο, *όπ. παρ.*, σελ. 9, 46, 35, 280-282, καθώς και Ι. Κουσκουβέλης, *Εισαγωγή*, σελ. 103.

62. Ως ένα βαθμό η ρασιοναλιστική τάση που επέδειξε η ελληνική εξωτερική πολιτική οφειλόταν στην, κατά κύριο λόγο, νομική παιδεία που επί δεκαετίες αποκτούσαν οι διπλωμάτες και οι ενασχολούμενοι με τις διεθνείς σχέσεις πολιτικοί ή εμπειρογνώμονες, ώστε να προτάσσεται πάντα το Διεθνές Δίκαιο πάνω στο οποίο σχεδιαζόταν η εξωτερική πολιτική της χώρας. Ι. Κουσκουβέλης, *Περί εξωτερικής πολιτικής*, σελ. 115.

63. Για τις μικρές δυνάμεις βλ. E. Inbar, G. Sheffer (eds), *The national security of small states in a changing world*, Frank Cass, London, 1997.

64. Για το σχετικό πλεονέκτημα βλ. Αθανάσιος Πλατιάς, *Σχέσεις και Στρατηγική στον Θουκυδίδη*, εκδ. Εστία, Αθήνα, 1999.

65. Nico Krisch, «More equal than the rest? Hierarchy, equality and US

predominance in international law», στο: Michael Byers, Georg Nolte (eds), *United States hegemony and the foundations of international law*, Cambridge University Press, Cambridge, 2003, σελ. 135.

66. Λαζαρίδης Χρύσανθος, *Αναζητώντας στρατηγική στην εξωτερική μας πολιτική*, εκδ. Ποιότητα, Αθήνα, 1997, σελ. 53-60.

67. Αν και οι εκτιμήσεις ποικίλλουν, συμπιπτουν ωστόσο στην αποτύπωση της ταχύτατης αύξησης του τουρκικού πληθυσμού: 90 εκατ. το 2025 έναντι 10 της Ελλάδας (Λυμπέρης Χρήστος, *όπ. παρ.*, σελ. 54) ή 94 εκατ. το 2020 (Κώνστας Δημήτρης, *όπ. παρ.*, σελ. 118).

68. Ήδη η κατάσταση στον τομέα αυτόν δεν είναι καθόλου ενθαρρυντική με τα στοιχεία εξοπλιστικών δαπανών της Τουρκίας να είναι πολλαπλάσια των αντίστοιχων ελληνικών, με την τελευταία να έχει επιτύχει να αυξήσει τον βαθμό της εξοπλιστικής της αυτάρκειας με την ανάπτυξη της πολεμικής βιομηχανίας της μέσω εκτεταμένων προγραμμάτων συμπαραγωγής, ενώ η πολιτική που ακολουθήθηκε από ελληνικής πλευράς έφερε τα αντίστοιχα μεγέθη σχεδόν στο ναδίρ. Κονδύλης Παναγιώτης, *Θεωρία του Πολέμου*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 2^η 1998, σελ. 399-400· Ήφαιστος Παναγιώτης, Πλατιάς Αθανάσιος, *όπ. παρ.*, σελ. 168-170· Εκτιμάται ότι η Τουρκία έχει τη γνώση και την υποδομή για να παραγάγει εμπλουτισμένο ουράνιο U-235 που είναι το προαπαιτούμενο για την κατασκευή πυρηνικών. Ακόμη, στο πλαίσιο των γιγάντιων προσπαθειών της για αύξηση του στρατηγικού της οπλοστασίου, το Δεκέμβριο 2001 προχώρησε στην πρώτη επιτυχημένη δοκιμή βαλλιστικού πυραύλου, επιδιώκοντας να ολοκληρώσει με επιτυχία το πρόγραμμα απόκτησης βαλλιστικών πυραύλων. Η. Κουσκουβέλης, *Περί εξωτερικής πολιτικής*, σελ. 112.

69. Αξιόλογο προβληματισμό παρουσιάζει ο Ανδρέας Αδριανόπουλος, «Η σχέση οικονομίας και ελληνικής εξωτερικής πολιτικής: παράγοντες αλληλεπίδρασης», στο: Κανελλόπουλος Αχιλλέας, Φραγκονικολόπουλος Χρήστος, *όπ. παρ.*, σελ. 231-236.

70. William Pfaff, «The Question of Hegemony», *Foreign Affairs*, vol. 8, no 1, σελ. 221-222, 232.

71. Είναι αλήθεια, ίσως, μοναδικό το φαινόμενο που απαντάται στο αμερικανικό σύστημα: οι ευθύνες για την άσκηση της εξωτερικής πολιτικής να μοιράζονται τόσο στην εκτελεστική όσο και στη νομοθετική εξουσία. Έτσι, έξι από τις 18 εξουσίες που αποδίδονται από το Σύνταγμα στο Κογκρέσο αναφέρονται στην εξωτερική πολιτική. Melvin Small, *Democracy and Diplomacy. The Impact of Domestic Politics on U.S. Foreign Policy, 1789-1994*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore, London, 1996, σελ. xiv.

72. Για τη φθίνουσα πορεία που παρουσιάζουν οι ελληνικές σπουδές στα αμερικανικά πανεπιστήμια βλ. Α. Κιτρορέφ, «Οι ελληνικές σπουδές στις ΗΠΑ. Η Ελλάδα στο αμερικανικό πανεπιστημιακό περιθώριο», *Το Βήμα*, 10-7-1994. Στο ίδιο φύλλο του Βήματος περιλαμβάνεται το άρθρο του Δ. Γόντικα, «Οι ελληνικές σπουδές στις ΗΠΑ Καταγραφή και προοπτικές».

73. Powlick J. Philip, Katz Z. Andrew, *όπ. παρ.*, σελ. 34.

74. Ο James G. McGann (ανώτερο στέλεχος στο *Foreign Policy Re-*

search Institute) αναφέρει ότι, σύμφωνα με μελέτη του προαναφερθέντος ινστιτούτου, υπάρχουν πάνω από 4.500 think tanks σε όλο τον κόσμο, με τα 1.500 περίπου να βρίσκονται στις ΗΠΑ. McGann, G. James, «Think Tanks and the Transnationalization of Foreign Policy», στο: «Role of Think Tanks in U.S. Foreign Policy του U.S. Foreign Policy Agenda», *An Electronic Journal of the U.S. Department of State* 7 (3), Νοέμβριος 2002, σελ. 18· Ωστόσο, ο Richard N. Haass (διευθυντής πολιτικής και σχεδιασμού του State Department) διαφοροποιείται σημειώνοντας ότι τα think tanks σε αμερικανικό έδαφος είναι πάνω από 1.200 (στην ίδια έκδοση) Haass N. Richard, *Think Tanks and U.S. Foreign Policy: A Policy-Makers Perspective*, σελ. 6, ενώ ο Donald E. Abelson (Καθηγητής Πολιτικής Επιστήμης του πανεπιστημίου του δυτικού Οντάριο) ανεβάζει τον αριθμό των αμερικανικών think tanks πάνω από 2.000· (στην ίδια έκδοση) Abelson E. Donald, *Think Tanks and U.S. Foreign Policy: An Historical Perspective*, σελ. 10.

75. Τα think tanks, μάλλον, δεν είναι φαινόμενο σύγχρονο ούτε μόνον αμερικανικό (Για την εμφάνιση και λειτουργία τους στη Βρετανία, Γαλλία, Γερμανία, Ιταλία Καναδά, Αυστραλία, Μαλαισία, Ιαπωνία και Ρωσία βλ. Stone Diane, Denham Andrew and Garnett Mark (eds), *Think Tanks across Nations. A comparative approach*, Manchester University Press, Manchester, New York, 1998. Όσον αφορά πάντως τις ΗΠΑ, υπάρχουν μαρτυρίες ότι η αμερικανική κυβέρνηση προσέφυγε στις υπηρεσίες τους ήδη από το 1832 ή έξι μήνες μετά το τέλος του εμφυλίου (Οκτώβριος 1865) (Abelson E. Donald, *American Think-Tanks and their Role in US Foreign Policy*, MacMillan Press, London, New York, 1996, σελ. 23). Διάφοροι διανοούμενοι του 19ου αι., αναφερόμενοι στη Βρετανία, κάνουν λόγο για τα ινστιτούτα αυτά, που παρεμβάλλονταν ως προς τις πληροφορίες μεταξύ της κοινής γνώμης και των πολιτικών και κυβερνητικών σχηματισμών. Denham Andrew, Garnett Mark, «The Nature and Impact of Think Tanks in Contemporary Britain», *Contemporary British History* 10 (1), 1996, σελ. 43-61· πρβλ. Higgott Richard, Stone Diane, «The limits of influence: foreign policy think tanks in Britain and the USA», *Review of International Studies* 20, 1994, σελ. 17-19· Επιπλέον, πολύς λόγος γίνεται για το ρόλο που έπαιξαν τα δεξιάς απόκλισης think tanks και οι διανοούμενοι στη διαμόρφωση του προγράμματος της συντηρητικής κυβέρνησης στη Μ. Βρετανία υπό τη Μ. Thatcher (1979-1990). Desai Radhika, «Second-hand Dealers in Ideas: Think Tanks and Thatcherite Hegemony», *New Left Review* 203, 1994, σελ. 27-64· Στο άλλο άκρο του αγγλοσαξονικού κόσμου, στην Αυστραλία, η πορεία τους ήταν μάλλον διαφορετική. Τη δεκαετία του '70 ήταν προσανατολισμένα στην εκπαίδευση και στην έρευνα, ενώ τελευταία έχουν προσανατολίσει τους στόχους τους στην πολιτική. Stone Diane, «Old Guard versus New Partisans: Thin Tanks in Transition», *Australian Journal of Political Science* 26 (2), 1991, σελ. 197-215.

76. Λόγου χάριν, η AIPAC (American-Israeli Political Action Committee) -η αιχμή του δόρατος των ιδιαίτερων σχέσεων μεταξύ Ουάσιγκτον και Ιερουσαλήμ, όπως έλεγε ο πρώην Ισραηλινός πρωθυπουργός Yitzak Rabin-

βρίσκεται κάθε μέρα σε επαφή με τα κέντρα αποφάσεων: παρακολουθεί κάθε ακρόαση ή συνεδρίαση του Κογκρέσου που έχει σχέση με τις αμερικανο-ισραηλινές σχέσεις, ενώ δουλεύει με ανθρώπους-κλειδιά στον Λευκό Οίκο, τα υπουργεία και τις μυστικές υπηρεσίες, διαμορφώνοντας έτσι πολιτική και νομοθεσία. Dekmejian R. Hrair, Themelis Angelos, *όπ. παρ.*, σελ. 13· πρβλ. Nancy Jo Nelson, «The Zionist Organizational Structure», *Journal of Palestine Studies*, vol. 10, no 1, 1980, σελ. 80-83.

77. Είναι χαρακτηριστικό ότι η AIPAC στις αρχές της δεκαετίας του '90 είχε προσωπικό 158 ανθρώπων με ετήσιο προϋπολογισμό 15 εκατομμυρίων δολαρίων. Dekmejian R. Hrair, Themelis Angelos, *όπ. παρ.*, σελ. 12.

78. Είτε πρόκειται για την εισβολή στην Κύπρο, είτε για την περικοπή στην αμερικανική οικονομική βοήθεια προς την Τουρκία, είτε για την αναγνώριση της FYROM. Dekmejian R. Hrair, Themelis Angelos, *όπ. παρ.*, σελ. 26-28.

79. Λαζαρίδης Χρύσανθος, *όπ. παρ.*, σελ. 121.

80. Ο πρεσβευτής των ΗΠΑ, Robert Keeley, ήταν αυτός που, στην ακροαματική διαδικασία της Γερουσίας για την έγκριση της αποστολής του στην Ελλάδα, δήλωσε, τον Ιούλιο του 1985, ότι οι σχέσεις Ελλάδας-ΗΠΑ ήταν αναμφίβολα σχέσεις πάτρωνα-πελάτη, Κώνστας Δημήτρης Κ., Τσαρδανίδης, Χαράλαμπος Γ., *Σύγχρονη ελληνική εξωτερική πολιτική 1974-1987*, εκδ. Σάκουλας, Αθήνα, 1988, σελ. 150.

81. Χασάπης Πέτρος, «Ελληνική εξωτερική πολιτική και πολιτικό σύστημα: Ιδεολογικές, ιστορικές και θεσμικές προσεγγίσεις», στο Κανελλόπουλος Αχιλλέας, Φραγκονικολόπουλος Χρήστος, *όπ. παρ.*, σελ. 89.

82. Γίνεται, βέβαια, παραδεκτό ότι ο προγραμματισμός και ο μακροχρόνιος σχεδιασμός πρέπει να αντιμετωπίζονται με επιφυλακτικότητα στο χώρο της εξωτερικής πολιτικής, λόγω των πολλών και αστάθμητων εξωτερικών παραγόντων που επιδρούν σε αυτήν. Αυτό, όμως, που πρέπει σίγουρα να συμβαίνει είναι να τίθενται στόχοι, σταθεροί και μακροπρόθεσμοι, γιατί, εάν επιδιώκεται τότε ο ένας και τότε ο άλλος τότε η εξωτερική πολιτική καταντά αλλοπρόσαλλη. Όσον αφορά δε τις μεθόδους, τα μέσα και τον χρόνο, πρέπει να υπάρχουν περισσότερες της μιας εναλλακτικές λύσεις. Σε κάθε περίπτωση, όσο κι αν είναι δύσκολος ο προγραμματισμός, πρέπει τουλάχιστον να υπάρχει προβληματισμός. Θεοδωρόπουλος, Βύρων, *Εξωτερική πολιτική διπλωματία διπλωμάτες*, εκδ. Ο τύπος, Αθήνα, 1990, σελ. 145-146, 149.

83. Η. Κουσκουβέλης, *Περί εξωτερικής πολιτικής*, σελ. 111.

84. Κοτζιάς Νίκος, «Παγκοσμιοποίηση και εξωτερική πολιτική», στο: Ι. Τσάκωνας, *όπ. παρ.*, σελ. 356-360.

85. Nico Krisch, *όπ. παρ.*, σελ. 149-150.

86. S.F. Larrabee, Ian O. Lesser, *όπ. παρ.*, σελ. 2, 89, 189, 199.

87. Όπως αναφέρεται στον Μητρόπουλο Δημήτρη, «Εξωτερική πολιτική και ελληνικά ΜΜΕ: υποταγή, χειραφέτηση και απάθεια, στο: Ι. Τσάκωνας, *όπ. παρ.*, σελ. 276.